

О. М. Толочко,
*проректор Національної академії прокуратури України,
державний радник юстиції 3 класу,
кандидат юридичних наук, доцент*

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В МЕХАНІЗМІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

О. М. Толочко. Рішення Європейського суду з прав людини в механізмі кримінального процесуального регулювання. – Стаття.

В статті розглядаються проблеми застосування рішень Європейського суду у механізмі кримінального процесуального регулювання. Дослідження даної проблеми проведено у рамках спеціально-юридичного підходу, який передбачає аналіз взаємодії основних правових засобів, що забезпечують правовий вплив на кримінально-процесуальні відносини. Визначені міжнародно-правові стандарти гуманізації кримінально-процесуальних інститутів.

Ключові слова: права людини, практика Європейського суду з прав людини, механізм кримінального процесуального регулювання, міжнародно-правові стандарти гуманізації кримінально-процесуальних інститутів.

А. Н. Толочко. Решения Европейского суда по правам человека в механизме уголовного процессуального регулирования. – Статья.

В статье рассматриваются проблемы применения решений Европейского суда в механизме уголовного процессуального регулирования. Исследование данной проблемы проведено в рамках специально-юридического подхода, который предусматривает анализ взаимодействия основных правовых средств, которые обеспечивают правовое влияние на уголовно-процесуальные отношения. Определены международно-правовые стандарты гуманизации уголовно-процесуальных институтов.

Ключевые слова: права человека, практика Европейского суда по правам человека, механизм уголовного процессуального регулирования, международно-правовые стандарты гуманизации уголовно-процесуальных институтов.

O. Tolochko. The decisions of the European Court of Human Rights in criminal processual regulating mechanism. – Article.

The article considered the problem of application of of the European Court in the mechanism of regulation criminal processual. Research of this

problem made within a specially-legal approach which provides analysis of the interaction of legal means providing legal impact on the criminal procedural relationships. Defined international legal standards humanization of criminal procedural institutions.

Keywords: human rights, law of the European Court of Human Rights, the mechanism of criminal processual regulation, international legal standards humanization of criminal procedure Institutes.

Соціологічний аналіз правозастосовної діяльності суддів, прокурорів та слідчих, виявив ряд проблем, пов'язаних з розумінням та застосуванням рішень Європейського суду з прав людини (надалі – Європейського суду) [1, с. 148–150]. Оскільки в рішеннях Європейського суду визначаються стандарти захисту прав людини при здійсненні кримінального провадження, то вони привертають до себе великий інтерес науковців та практиків. Вагомий внесок у дослідження положень Конвенції та практики Європейського суду з цих питань зробили М. Батуєв, А. Бурков, В. Буткевич, О. Буткевич, Д. Гом'єн, О. Дев'ятова, О. Дроздов, Ю. Зайцев, О. Капліна, В. Лутковська, Д. Макбрайд, В. Маляренко, В. Манукян, Д. Мэрдок, В. Паліюк, О. Пасенюк, І. Петрухін, П. Рабинович, М. де Сальвіа, В. Туманов, С. Шевчук та інші. Системних, комплексних досліджень щодо застосування рішень Європейського суду у механізмі кримінального процесуального регулювання нажаль не проводилося, хоча це основна складова подальшої їх гуманізації та гармонізації з міжнародно-правовими стандартами. Дослідження даної проблеми необхідно проводити у рамках спеціально-юридичного підходу, який передбачає аналіз взаємодії основних правових засобів, що забезпечують правовий вплив на кримінально-процесуальні відносини.

У юридичній літературі категорія механізму кримінального процесуального регулювання визнається як «єдина система кримінальних процесуальних засобів, яка забезпечує результативний процесуальний вплив на кримінально-процесуальні відносини з метою їх упорядкування, охорони та удосконалення» [2].

Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – Конвенція) та практика Європейського суду, є невід'ємною складовою механізму кримінально-процесуального регулювання. Такий висновок має як нормативне так і теоретичне підґрунтя. Зокрема, в ч. 2 ст. 8 КПК вказано, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні засто-

совується з урахуванням практики Європейського суду, а ч. 4 ст. 9 передбачає, що у разі якщо норми цього Кодексу суперечать міжнародному договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, застосовуються положення відповідного міжнародного договору України. Крім того, ч. 5 цієї статті визнає, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду.

В Законі України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» практика Суду – практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини. Рішенням визнається – а) остаточне рішення Європейського суду з прав людини у справі проти України, яким визнано порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; б) остаточне рішення Європейського суду з прав людини щодо справедливої сатисфакції у справі проти України; в) рішення Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання у справі проти України; г) рішення Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України (ст.1) [3].

Відповідно до міжнародного права рішення Європейському суду має власну юридичну силу. Проте, щоб зрозуміти її сутність, важливо з'ясувати, які конкретні обов'язки можуть виникати внаслідок постановлення такого рішення. Для цього слід не лише проаналізувати конкретні вказівки, які Європейський суд має право давати стосовно виплати компенсації та відшкодування судових витрат, тобто вимагати фактичного повернення потерпілого у стан, що існував до моменту порушення (*restitutio in itegrum*) [4, с. 855].

В Україні виконання рішення полягає у виплаті стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру. Додатковими заходами індивідуального характеру є: а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який стягувач мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*); б) інші заходи, передбачені у Рішенні.

Відновлення попереднього юридичного стану Стягувача здійснюється, зокрема, шляхом повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі або повторного розгляду справи адміністративним органом.

Однією з підстав для перегляду судових рішень Верховним Судом України, що набрали законної сили, є встановлення між-

народною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом (ст. 445 КПК). В цьому проявляється основна правова роль рішень Європейського суду у механізмі кримінального процесуального регулювання.

До рішень та діяльності Європейського суду щодо тлумачення норм Конвенції, на нашу думку, лише умовно можна застосовувати доктрину судового прецеденту, зміст якої полягає в обов'язковості для органів судової влади їх попередніх рішень (*stare decisis*). Основою судового прецеденту слугує положення *ratio decidendi* (з лат. – підстава для вирішення) [5, с. 53]. Воно міститься у мотивувальній частині рішення і являє собою правову позицію (судовий стандарт) – пояснення чому саме так було вирішено конкретну справу. Для обґрунтування цієї позиції судді, ухвалюючи рішення у справі, застосовують норми законодавства, попередні прецеденти та власну мотивацію при їх прийнятті, цитати з авторитетних доктринальних джерел, посилання на іноземні прецеденти тощо. Існують певні складнощі для виокремлення цієї правової позиції, оскільки мотивувальна частина рішення не містить її чіткого формулювання, як, скажімо, норма права у законі.

Європейський суд виробляє і формулює правові позиції щодо інтерпретації конвенційних норм. Такі усталені позиції щодо розуміння конвенційних норм мають загальну дію. Ними керується Європейський суд при розгляді інших аналогічних справ, а також регулюють діяльність держав-учасників Ради Європи, їх державних органів в сфері прав людини та основоположних свобод [6, с. 82]. В тому числі, прецедент тлумачення має зобов'язуючий характер та покладає на законодавця обов'язок привести кримінальне процесуальне законодавство у відповідність із положеннями Конвенції.

В країнах СНД багато науковців провадять знак рівності між судовими висновками «*ratio decidendi*» та правовими позиціями, які за юридичною природою є обов'язковими для виконання всіма [7 с. 82, 8 с. 208]. Незалежно від того, як сприймати практику Європейського суду – як «прецедент тлумачення» [9, с. 19] чи як «прецедент конкретизації» [10] Конвенції, чи взагалі як самостійне джерело права – зрозуміло, що визначаючи її «прецедентність», ми визнаємо здатність Європейського суду виробляти нормативну правоінтерпретацію. Нажаль, при застосуванні рішень Європейського суду вони сприймаються в Україні в індивідуально-

правовому аспекті, скоріше як індивідуально-правовий акт. Тобто застосуванню підлягає конкретне рішення у справі проти України стосовно конкретного заявника і процедура такого застосування має чітко відповідати вписаним у цьому рішенні параметрам: розміру відшкодування, діям, які має вжити держава для поновлення порушеного права і т.д. [11, с. 19]. Вкрай рідко вітчизняні правозастосовні органи звертають належну увагу на загальні стандарти, принципи, засади захисту прав людини, які містяться у подібних рішеннях. Тому при застосуванні в Україні рішень Європейського суду не в останню чергу важливим є розуміння вітчизняними законодавчими і судовими органами поняття правових стандартів у галузі захисту прав людини.

У своїх рішеннях Європейський суд конкретизує і деталізує норми Конвенції і Протоколів до неї, розкриває зміст правових оціночних понять і формулює правові позиції. При цьому, застосування юридичних норм охоплює три питання: юридичний аналіз конкретних випадків, які підлягають вирішенню; тлумачення Конвенції і Протоколів та їх послідовний логічний розвиток. Останній елемент процедури правозастосування свідчить про те, що Європейський суд виходить за рамки конкретної справи, яка ним розглядається по суті. Розроблені в таких процедурах висновки по конкретних справах стають зразками для інших аналогічних випадків та отримують визнання як належне регулювання спірних кримінальних процесуальних правовідносин.

Отже, для правозастосування в кримінально-процесуальній діяльності при застосуванні кримінально-процесуальних норм є не тільки власне підсумкове рішення Європейського суду по тлумаченню конвенційних положень, але й правова позиція, покладена в основу такого рішення. Слід зазначити, що, застосовуючи норми Європейської Конвенції так, як вони витлумачені Європейським судом, національний правозастосовник у кримінальному процесі буде керуватися не рішенням у цілому, а правовими позиціями, що знаходяться в рішеннях суду. Саме цей елемент рішення, що має закінчений юридичний зміст, є значимою правовою інформацією в кримінально-процесуальній діяльності. Даний юридичний факт призводить до руху механізм кримінально-процесуального регулювання при перегляді судових актів у зв'язку з новими обставинами, зобов'язує своїм рішенням національну правову систему ефективно реалізовувати ідеї права і справедливості, сприяє тим

самим відповідальному виконанню Україною прийнятих міжнародних обов'язків.

Найбільш проблемними є системні порушеннями Конвенції. Їх причинами є порушення, які обумовлені недосконалістю кримінального процесуального законодавства, а також постійного невиконання правоохоронними органами його положень [12].

З метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, які покладені, в основу виявленого Європейським судом порушення, вживаються заходи загального характеру. Відповідно ст.13 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» заходами загального характеру є заходи, спрямовані на усунення зазначеної в Рішенні системної проблеми та її першопричини, зокрема:

а) внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування;

б) внесення змін до адміністративної практики;

в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів;

г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи;

д) інші заходи, які визначаються – за умови нагляду з боку Комітету міністрів Ради Європи – державою-відповідачем відповідно до Рішення з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, припинення спричинених цими недоліками порушень Конвенції (та забезпечення максимального відшкодування наслідків цих порушень).

Аналіз практики Європейського суду показує, що системні порушення домінують у рішеннях Європейського суду проти України. Найбільше порушуються у кримінальних провадженнях ст. 6 (порушення права на справедливий судовий розгляд), ст. 5 (порушення права на особисту свободу і недоторканність) та ст. 3 (порушення права індивіда не підлягати катуванню та іншому жорсткому поводженню) Конвенції.

Серед положень справедливого правосуддя важливою для механізму кримінального процесуального регулювання є розуміння Європейським судом категорії «кримінального обвинувачення»,

яка в контексті ч.1 ст. 6 Конвенції має «автономне» значення (див. рішення у справі «Девеєр проти Бельгії»).

Європейський суд застосовує три критерії для визначення обвинувачення кримінальним: по-перше, критерій національного права, по-друге, критерій кола адресатів та, по-третє, критерій правових наслідків для адресата (див. рішення у справі «Енгель та інші проти Нідерландів»).

Перший критерій виступає базовим критерієм. Європейський суд аналізує, чи підпадає дане протиправне діяння під ознаки злочину відповідно до національних норм кримінального права. Однак цей критерій відіграє досить незначну роль у контексті застосування гарантії справедливого судового розгляду, бо держава могла б уникати виконання вимог ст. 6 Конвенції шляхом визнання злочинів іншими правопорушеннями [13, с. 22].

Наступним критерієм є дія норми, якою встановлюється відповідальність за колом осіб. Якщо відповідальність поширюється на невизначене коло осіб, правопорушення підлягає кваліфікації як кримінальне.

Третій критерій полягає в оцінці характеру та суворості покарання за його вчинення. Відповідно до загального правила, у випадку, якщо елемент покарання наявний, а передбачені санкції є достатньо суворими, скоєне правопорушення має природу кримінального злочину і його судовий розгляд має відповідати ознаці справедливості згідно зі ст. 6 Конвенції (див. рішення у справі «Еггс проти Швейцарії»).

Наведені вище критерії є альтернативними, а їх застосування має бути послідовним – відповідність хоча б одному з них обумовлює кримінальний характер обвинувачення (див. рішення у справі «Лутц проти Німеччини»).

Однак за принципом максимального сприяння заявникові Європейський суд може системно оцінювати ці критерії у випадках, коли окремих аналіз кожного з них не дає можливості дійти однозначного висновку щодо кримінального характеру обвинувачення (див. рішення у справі «Гаріфалу АЕБЕ проти Греції»).

Конвенція не забороняє державам проводити розмежування у внутрішньому законодавстві між кримінальним і адміністративним правопорушеннями, хоча Європейський суд у справі «Лутц проти Німеччини» наголошував, що в деяких державах обвинувачення особи у вчиненні адміністративного проступку треба ви-

знавати кримінальним. Наприклад, деякі порушення правил дорожнього руху у Німеччині, що вважаються «некримінальними» відповідно до внутрішнього права, відносяться до «області кримінального права» згідно зі ст. 6 Конвенції, виходячи з їх характеру. Покарання за ці правопорушення носять репресивний характер, а норми, що порушуються, відносяться не до певної групи осіб, а до всіх громадян як до користувачів доріг (див. рішення у справі «Отцюрк проти Німеччини»).

На нашу думку, в Україні до «кримінального обвинувачення» відповідно до ст. 6 Конвенції можуть бути віднесені адміністративні проступки, покарання, за які передбачають арешт на строк до 15 діб (статті 31 і 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Тому при розгляді таких справ у суді треба надавати правопорушнику всі процесуальні гарантії, передбачені у частинах 2 і 3 ст. 6 Конвенції. Так, у справі «Гурепка проти України» особа була притягнута до адміністративної відповідальності і представник Уряду України вказував, що процедура була адміністративна та що у національному законодавстві проведено чітке розмежування між кримінальним та адміністративним порушенням. Уряд також вказував, що особа, яка визнана винною у адміністративному правопорушенні, не вважається такою, що має судимість. Посилаючись на справу «Брандао Феррейра проти Португалії», Уряд зазначив, що семиденний арешт за вчинення адміністративного правопорушення, враховуючи, що максимальне покарання могло складати 15-тиденний арешт, не може розцінюватися як кримінальне покарання.

Однак, Європейський суд в рішенні у справі «Гурепка проти України» з огляду на свою усталену прецедентну практику визнав, що в силу суворості санкції дана справа за суттю є кримінальною, а адміністративне покарання фактично носило кримінальний характер з усіма гарантіями статті 6 Конвенції, та, відповідно, й статті 2 Протоколу № 7 до Конвенції (див. рішення у справі «Енгель проти Нідерландів», «Отцюрк проти Германії», «Ескоубет проти Бельгії»).

Отже, Європейський суд сприймає кримінальне обвинувачення як універсальне поняття, яке є наслідком діяння протиправного характеру незалежно від ступеня його суспільної небезпечності. На думку О. Соловйова у практиці Європейського суду існує тенденція поступової універсалізації поняття «кримі-

нальне обвинувачення» в контексті ст. 6 Конвенції внаслідок дедалі більш автономного та ліберального тлумачення даного поняття. Обумовлено це надзвичайною важливістю належного захисту прав фізичних осіб у відносинах з представниками публічної влади для сучасного демократичного суспільства.

Встановлення точного моменту висунення «кримінального обвинувачення» часто має важливе значення, оскільки саме з цього моменту починає свій перебіг «розумний строк судового розгляду справи», передбачений ст. 6 Конвенції. Європейський суд визначив «кримінальне обвинувачення» як «офіційне доведення до відома особи компетентним органом твердження про те, що ця особа вчинила кримінальне діяння», і зауважив, що «в деяких випадках це може робитися у формі інших заходів, здійснення яких несе в собі таке твердження і, по суті, так само впливає на становище підозрюваного» (див. рішення у справі *«Екле проти Німеччини»*).

Європейським судом розумність тривалості провадження визначається у світлі відповідних обставин справи та з огляду на такі критерії, зокрема складність справи, поведінка заявника, а також органів влади, пов'язаних зі справою (див., рішення у справах *«Пелісьє і Сассі проти Франції»* та *«Філіс проти Греції»*).

При визначенні складності справи до уваги беруться характер фактів, які необхідно встановити, кількість свідків, можливому об'єднанню справ, а також вступу в процес нових учасників. Надмірна складність справи може слугувати виправданням тривалого кримінального провадження, але не є абсолютним фактором, який би визначив відсутність порушення розумного строку.

На заявника Європейський суд покладає тільки обов'язок «демонструвати готовність приймати участь на всіх етапах провадження, які мають безпосереднє до нього відношення, утримуватись від використання заходів по затягуванню процесу, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури провадження». У справі *«Меріт проти України»* Європейський суд зазначив, що заявник може вважатися відповідальним за деякі несуттєві затримки в провадженні, коли він ознайомлювався з матеріалами справи. Крім того, у рішенні *«Смірнова проти Росії»* Європейський суд висловився що період, коли обвинувачений переховувався від слідства та суду має бути виключений із загальної тривалості провадження (див.: також рішення у справі *«Джироламі проти Італії»*).

До критеріїв затягування кримінальних проваджень, що призводять до порушення розумного строку відносяться: невиправдане затягування розслідування у справі, несвоєчасне проведення процесуальних дій та неприйняття процесуальних рішень, неодноразове повернення кримінальної справи на додаткове розслідування, відкладення та зупинення розгляду справи; перерви в судових засіданнях у зв'язку із затримкою надання або збору доказів з боку держави. Інколи це пов'язується насамперед із вкрай надмірною завантаженістю судів, недофінансуванням судів, відсутністю достатньої кількості суддів та допоміжних працівників.

Важливість гарантії розгляду справ упродовж розумного строку зумовила Європейський суд сформулювати вимогу щодо необхідності існування у національному законодавстві процедур та засобів, за допомогою яких обвинувачений міг би оскаржити тривалість провадження у справі та прискорити його.

На сьогодні у статті 28 нового КПК України розумність строків визначено серед загальних засад кримінального провадження. Розумними вважаються строки, що об'єктивно є необхідними для виконання процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Проведення досудового провадження у розумні строки забезпечує прокурор, слідчий суддя (в частині строків розгляду питань, віднесених до його компетенції), а судового провадження – суд.

Критеріями для визначення розумності строків кримінального провадження є:

- 1) складність кримінального провадження;
- 2) ставлення учасників кримінального провадження до використання своїх прав і обов'язків;
- 3) спосіб здійснення слідчим, прокурором і судом своїх повноважень.

Кримінальне провадження щодо особи, яка тримається під вартою, неповнолітньої особи повинно бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово.

Кожен має право, щоб обвинувачення щодо нього в найкоротший строк стало предметом судового розгляду, або щоб відповідне кримінальне провадження було закрито. Словосполучення в «найкоротший строк» відповідає вислову «якнайкоротший час», і на

нашу думку, запроваджує більш високі стандарти, аніж передбачене в Конвенції право на судовий розгляд впродовж розумного часу.

Таким чином, з одного боку, рішення Європейського суду послідовно формують певний стандарт кримінального провадження, а з іншого, виробляють правові орієнтири для судів у спірних питаннях здійснення правосуддя в області прав людини в різних напрямках правового впливу на національне законодавство. Виходячи із цього, у цей час рішення суду перетворилися у важливий фактор розвитку правової системи, під впливом яких формуються нові правові норми, що відповідають міжнародно-правовим стандартам стосовно прав людини, що не може не позначитися на ефективності механізму кримінально-процесуального регулювання.

У цьому випадку ефективність механізму кримінально-процесуального регулювання досягається вдосконаленням правотворчості й правозастосування в кримінальному судочинстві, де нормативна регламентація покликана забезпечити стабільність і необхідну однаковість у регулюванні кримінально-процесуальних правовідносин, а правозастосування – врахування конкретної обстановки, своєрідність кожної правової ситуації. Оптимальне сполучення правотворчості із правозастосування на підставі рішень Європейського суду надає універсальність всьому механізму кримінально-процесуального регулювання.

Рішення Європейського суду як юридичний факт характеризується наступними особливостями:

- по-перше, може містити правову позицію, яка виступає у якості правила поведінки учасників кримінально-процесуальної діяльності;
- по-друге, впливає на конкретні кримінально-процесуальні відносини, породжує їх виникнення, зміну або припинення;
- по-третє, як елемент механізму кримінально-процесуального регулювання виступає в якості фактору розвитку кримінально-процесуального законодавства, формування єдиних підходів у правозастосовній практиці;
- по-четверте, змінює правосвідомість правозастосовників, впроваджує у вітчизняну кримінально-процесуальну систему принципи прецедентного права.

Література

1. Дев'ятова О. В. Решения Европейского суда по правам человека в механизме уголовно-процессуального регулирования / Под науч. ред докт. юрид. наук. проф. Л. Г. Татьяниной. – М.: Юрлитинформ, 2010. – С. 148–150.
2. Францифоров Ю. В. Действие механизма уголовно-процессуального регулирования в Уголовном процессе // Российский следователь. – 2004. – № 2. – С. 8–10.
3. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 30, ст.260.
4. Мак Байд Джеремі. Юридична сила рішень Європейського суду і справедлива сатисфакція. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / За заг. ред. О. Л. Жуковської. – К.: ЗАТ «ВПОЛ». – 2004. – 960 с. – С.855.
5. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 1-е, випр., доп. – К.: Реферат, 2007. – С. 53.
6. Євграфов П., Тихий В. Право тлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства // вісник Конституційного суду України. – 2005. – № 6. – С. 82.
7. Гаджиев Г. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник конституционного права / Г. Гаджиев // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 1999. – № 3. – С. 81–85.
8. Соловйов О. Застосування практики страсбурзького суду як джерела права в Україні: деякі проблемні аспекти / О. Соловйов // Право України. – 2010. – № 10. – С. 207–214.
9. Кононенко В. П. Звичаєва природа прецедентного характеру рішень Європейського суду з прав людини: автореф. дис....канд. юрид. наук; спец. 12.00.11, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: 2009. – 19 с.
10. Дудаш Т.І. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини: (загальнотеоретичний аспект) / Т.І. Дудаш // Право України. – 2010. – № 2. – С. 173–179.
11. Буткевич О. В. Рішення Європейського суду з прав людини в українській правозастосовній практиці. – Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К.: Ред. журн. «Право України». – С. 5–30.
12. Патракеев С. Системные нарушения: новые тенденции в практике Европейского суда по правам человека по жалобам против России // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 2. – С. 17–28.
13. Див.: Моул Н., Харби К., Алексеева Л. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии. – М.: Наука, 2000. – 360 с.